

عوامل حسرت در قرآن

حجت‌الاسلام والمسلمین علیرضا انصاری*

مقدمه

یکی از موضوعات قرآنی قابل تحقیق، مسئله «حسرت» در روز قیامت است؛ چنانکه در آیات روز قیامت را «یوم الحسرة» و روز افسوس و حسرت خوردن نامیده‌اند. این نامگذاری از این روست که برخی در روز قیامت می‌گویند: ای کاش آیات الهی را تکذیب نمی‌کردیم!^۱ ای کاش از خدا و پیامبر اطاعت می‌کردیم!^۲ ای کاش مرگ ما به تأخیر بیفتد!^۳ البته در قرآن از قیامت با نام‌ها و عناوین مختلفی یاد شده است؛ برای مثال از آن جهت که اولین و آخرین انسان‌ها در قیامت جمع می‌شود، این روز «روز حشر» یا «روز جمع» خوانده شده است و از آن جهت که در قیامت حقایق روشن می‌شوند، «یوم تبلی السرائر»^۴ است و بدان جهت که انسان‌ها در حسرت فرو می‌روند و احساس غبن می‌کنند، «یوم الحسره»^۵ یا «یوم التغابن»^۶ نامیده می‌شود. نوشتار پیش‌رو عوامل و زمینه‌های حسرت را با رویکردی قرآنی بررسی می‌کند. این مهم در محورهای زیر ارائه شده است.

* نویسنده و پژوهشگر.

۱. انعام: ۲۷.

۲. احزاب: ۶۶.

۳. منافقون: ۱۰ و ۱۱.

۴. طارق: ۹.

۵. مریم: ۳۹.

۶. تغابن: ۹.

مفهوم حسرت

حسرت به معنای «افسوس»، «تأسف و غصه خوردن بر چیزی»^۱ و «پشیمانی از چیزی است»^۲ که از دست رفته است. مفهوم حسرت ۹ بار و واژه «وَيْل» ۸ بار و واژه «لَيْتَ» ۱۰ بار در قرآن آمده است؛ از جمله می‌توان به آیه ۵۶ سوره زمر اشاره کرد که کافران در روز قیامت از کوتاهی خود در دنیا و به مسخره گرفتن آیات و نرسیدن به مقام پرهیزگاران و نیکوکاران می‌گویند: «أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَىٰ مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّٰخِرِينَ».^۳ واژگانی همچون «یا ویلتی» و جملاتی همانند «لو اطاعونا» و «ماقتلوا» نیز در فرهنگ قرآنی برای بیان این معنا به کار رفته است.^۴

حسرت همگانی

در روز قیامت همگان بر گذشته خود حسرت می‌خورند. از نظر امام خمینی علیه السلام، قیامت روزی است که صور اعمال و صحیفه افعال انسان را در عالم به دست او بدهند و بگویند خود حساب خود را ملاحظه کن. آن روز جز حسرت و ندامت و بیچارگی و بدبختی و خجالت و شرمساری چیزی نصیب انسان نمی‌شود؛ حسرت و ندامتی که در این عالم شبیه ندارد و خجالت و شرمساری که نظیرش را تصور نمی‌توان کرد.^۵ بر این اساس همه انسان‌ها در «یوم الحسره» حسرت می‌خورند، اما حسرت مؤمنان این است که چرا از فرصت‌ها بیشتر استفاده نکردند و ره‌توشه بیشتری را نیندوخته‌اند و بدکاران نیز حسرت می‌خورند که چرا گناه کرده‌اند.^۶ از نظر آیت‌الله وحید خراسانی نیز «آفت حسرت آن روز، این است که بدها در این حسرت هستند که چرا خوب نشدیم و خوب‌ها در این حسرت که چرا خوب‌تر نشدیم...».^۷ فخررازی معتقد

۱. احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۶۲.

۲. حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۳۵؛ اکبر هاشمی رفسنجانی، فرهنگ قرآن، ج ۱۰، ص ۵۶۸.

۳. زمر: ۵۶: «(این دستورها برای آن است که) مبدا کسی روز قیامت بگوید: افسوس بر من از کوتاهی‌هایی که در اطاعت فرمان خدا کردم و از مسخره‌کنندگان».

۴. اکبر هاشمی رفسنجانی، فرهنگ قرآن، ج ۱۰، ص ۵۶۸.

۵. سید روح‌الله موسوی خمینی، آداب الصلاة، ص ۳۴.

۶. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۷۳؛ سید عبدالحسین طیب، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۴۴۲.

۷. وب‌سایت بلاغ، «چرا انسان‌های خوب در قیامت حسرت می‌خورند»، ۱۳۹۴/۰۳/۱۲، کد مطلب: ۲۸۹۹.

است: «تنها بدان هستند که گرفتار حسرت می‌شوند و برای اهل بهشت حسرتی نیست؛ چرا که در آنجا هیچ غم و اندوهی نمی‌تواند وجود داشته باشد»،^۱ اما این غم و حسرت، نوعی کمال است و مایه ناراحتی و عذاب روحی نیست؛ بنابراین در قیامت همه مردم، حتی انسان‌های خوشبخت و اهل بهشت احساس غبن می‌کنند، مگر اندکی از انسان‌ها. از مرحوم آیت‌الله بهجت^{رحمته} نقل شده است که بعد از رحلت مرحوم قاضی، کسی ایشان را در خواب دید و سؤال کرد: «چه عملی در آخرت مهم‌تر است؟». فرمود: «زیارت عاشورا و من پشیمانم که چرا روزی یک‌بار زیارت عاشورا را قرائت کردم و دو بار نخواندم».^۲

عوامل حسرت

برای حسرت در قیامت عوامل متعددی بیان شده است که در اینجا به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. عدم اطاعت از خدا و رسول^{صلی الله علیه و آله}

یکی از عوامل حسرت در قیامت، عدم اطاعت از خداوند و رسول^{صلی الله علیه و آله} است. بر این اساس اطاعت نکردن کافران از خدا و رسول^{صلی الله علیه و آله}، مایه حسرت آنان در قیامت می‌شود؛ چنانکه خداوند می‌فرماید: «... يَوْمَ تَقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَ أَطَعْنَا الرَّسُولَ»^۳ در آن روز که صورت‌های آنان در آتش (دوزخ) دگرگون خواهد شد، (از کار خویش پشیمان می‌شوند و) می‌گویند: ای کاش خدا و پیامبر را اطاعت کرده بودیم». خداوند در آیات ۵۴ به بعد سوره زمر نیز به مردم دستور داده است که توبه کنند و آثار اعمال گذشته را از بین ببرند، سپس در آیه ۵۶ فرموده است: «أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ؛ (این دستورها به خاطر آن داده شد که) مبادا کسی روز قیامت بگوید: افسوس بر من از کوتاهی‌هایی که در اطاعت فرمان خدا کردم و آیات و رسولان او را به سخریه گرفتم». «جنب الله» در آیه، عام است و شامل فرمان خدا، اطاعت او، قرب او و کتب آسمانی نازل شده از سوی او می‌شود. به این ترتیب گنهکاران نسبت به تمام کوتاهی‌هایی که در برابر خداوند داشتند، اظهار

۱. محمد بن عمر فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۲۱، ص ۵۴۱.

۲. خبرگزاری رسمی حوزه، «چه کسانی در روز قیامت حسرت می‌خورند؟»، ۱۳۹۹/۰۲/۱۵، کد خبر: ۸۹۷۶۶۸.

<https://www.hawzahnews.com/news/897668>

۳. احزاب: ۶۶.

حسرت می‌کنند و برای انجام دادن تکالیف ترک شده خود مانند نماز، روزه، حج و...، از خداوند درخواست می‌کنند تا به دنیا برگردند. کسانی نیز که به حجاب اسلامی بی‌توجهی می‌کنند، افرادی که به حقوق دیگران احترام نمی‌گذارند و حق‌الناس و حق‌الله را رعایت نمی‌کنند...، همگی از افرادی هستند که در روز قیامت ندای حسرت سر می‌دهند و می‌گویند: «ای کاش باز می‌گشتیم و آیات خدا را تکذیب نمی‌کردیم و از مؤمنان می‌شدیم»، «ای کاش خداوند را فرمان می‌بردیم و پیامبر را اطاعت می‌کردیم»؛ ولی این افسوس و حسرت فایده‌ای ندارد.

۲. عدم توجه به شئون قرآن

یکی از عوامل مهم حسرت در قیامت، عدم استمرار تلاوت قرآن است. حافظ قرآنی که بر تلاوت مداومت نکند، روز قیامت حسرت می‌خورد: «بر کسی که قرآن را حفظ کرده است، سزاوار است بر تلاوتش مداومت داشته باشد و آن را فراموش نکند تا مبدا از این راه روز قیامت، تأسف و حسرت گریبانگیرش شود».^۱ اگر چه در روایات از عدم استمرار تلاوت قرآن به عنوان عامل حسرت یاد شده است، اما عدم یادگیری مفاهیم قرآن و عدم عمل به آموزه‌های آن نیز می‌تواند از عوامل حسرت در قیامت باشد؛ چنانکه پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خطاب به معاذ بن جبل فرمود:

إِنْ أَرَدْتُمْ عَيْشَ السُّعَدَاءِ وَ مَوْتَ الشُّهَدَاءِ وَ النَّجَاةَ يَوْمَ الْحَسْرَةِ وَ الظَّلَلَ يَوْمَ الْحَرُورِ وَ
 الْهُدَى يَوْمَ الصَّلَاةِ فَادْرُسُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ كَلَامُ الرَّحْمَنِ وَ جِزْءٌ مِنَ الشَّيْطَانِ وَ رُجْحَانٌ فِي
 الْمِيزَانِ؛^۲ اگر زندگی نیک‌بختان و مُردن شهیدان و نجات در روز حسرت و داشتن سایه
 در روز سوزان و هدایت در روز گمراهی را می‌خواهید، قرآن را یاد بگیرید؛ زیرا قرآن،
 سخن خداوند مهربان و مایه حفظ از شیطان و سنگینی ترازوی [اعمال] است.

از همین روست که عالمان دینی تأسف می‌خورند؛ زیرا یک عمر به علوم دیگر پرداخته و از آموزه‌ها و معارف بلند و عمیق قرآن فاصله گرفته‌اند؛ چنانکه ملاصدرا رَحِمَهُ اللهُ گفته است:
 بسیار به مطالعه کتب حکما پرداختم تا آنجا که گمان کردم کسی هستم، ولی همین که
 کمی بصیرتم باز شد؛ خودم را از علوم واقعی خالی دیدم. در آخر عمر به فکر افتادم که

۱. احمد بن محمد ابن‌فهد حلی، عدة الداعی و نجاح الساعی، ص ۲۹۰.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۹، ص ۱۹.

به سراغ تدبیر در قرآن و روایات محمد و آل محمد علیهم السلام بروم. من یقین کردم که کارم بی اساس بوده است؛ زیرا در طول عمرم به جای نور، در سایه ایستاده بودم. از غصه جانم آتش گرفت و قلبم شعله کشید تا رحمت الهی دستم را گرفت و مرا به اسرار قرآن آشنا کرد و شروع به تفسیر و تدبیر در قرآن کردم. در خانه وحی را کوبیدم، در باز شد و پرده‌ها کنار رفت و دیدم فرشتگان به من می‌گویند: «سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ»^۱ سلام بر شما! گوارا باد این نعمت‌ها برایتان، داخل بهشت شوید و جاودانه در آن بمانید». من که اکنون دست به نوشتن اسرار قرآن زده‌ام، اقرار می‌کنم که قرآن، دریای عمیقی است که جز با لطف الهی امکان ورود در آن نیست؛ ولی چه کنم عمرم رفت، بدنم ناتوان، قلبم شکسته، سرمایه‌ام کم، ابزار کارم ناقص و روحم کوچک است.^۲

امام خمینی رحمته الله نیز فرموده است:

اینجانب از روی جد، نه تعارف معمولی می‌گویم از عمر به باد رفته خود در راه اشتباه و جهالت تأسف دارم و شما ای فرزندان برومند اسلام! حوزه‌ها و دانشگاه‌ها را از توجه به شئون قرآن و ابعاد بسیار مختلف آن بیدار کنید. تدریس قرآن در هر رشته‌ای از آن را محط نظر و مقصد اعلای خود قرار دهید. مبدا خدای ناخواسته در آخر عمر که ضعف پیری بر شما هجوم کرد، از کرده‌ها پشیمان و تأسف بر ایام جوانی بخورید؛ همچون نویسنده ...^۳

۳. ضایع کردن عمر

یکی از سرمایه‌های مهم آدمی، «سرمایه عمر» است. ضایع کردن این سرمایه مهم، از مهم‌ترین عوامل حسرت در قیامت به شمار می‌رود: «وَ الْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ؛^۴ سوگند به عصر که انسان در زیان کاری است و سرمایه عمرش رو به تباهی می‌رود». امام کاظم علیه السلام فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ لَيُبْغِضُ الْعَبْدَ الْفَارِعَ»^۵ اگر کسی از فرصتی استفاده نکند و عمرش را به بطلالت بگذرانند،

۱. زمر: ۷۳.

۲. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «اقرار بزرگان به مهجوریت قرآن»، ۱۳۹۵/۰۸/۰۳، کد خبر: ۱۰۰۴۷۰.

<https://hawzah.net/fa/Article/View/100470>

۳. سید روح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۳.

۴. عصر: ۱؛ ر.ک: ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۲۹۴.

۵. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۷، ص ۵۹.

مورد غضب خداست». از این‌رو استفاده از فرصت، یکی از ارکان موفقیت انسان در دنیا و آخرت به شمار می‌رود؛ چرا که از طرفی محدوده عمر انسانی کوتاه و بی‌تکرار است و از طرف دیگر رسیدن به سعادت بدون در نظر گرفتن آن میسر نیست. بنابراین مؤمن باید از اوقات مخصوصی همچون ایام جوانی، اوقات سحر، اوقات خاص دعا و شب‌های قدر استفاده کند.

هر دم از عمر، می‌رود نفسی چون نگه می‌کنم، نماند بسی
 ای که پنجاه رفت و در خوابی مگر این پنج روز، دریایی
 خجل آن کس که رفت و کار نساخت کوس رحلت زدند و بار نساخت
 سعدیا دی رفت و فردا همچنان موجود نیست در میان این و آن فرصت شمار امروز را^۱

خداوند شرح حال مشرکان را چنین توصیف کرده است: «حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا...»^۲ (آن‌ها همچنان به راه غلط خود ادامه می‌دهند) تا زمانی که مرگ یکی از آنان فرارسد، می‌گوید: پروردگار من! مرا بازگردانید! شاید در آنچه ترک کردم (و کوتاهی نمودم) عمل صالحی انجام دهم، (ولی به او می‌گویند): چنین نیست! این سخنی است که او به زبان می‌گوید).

بر این اساس آگاهی از ارزش وقت و غیرقابل بازگشت بودن آن، نقش قابل توجهی در بهره‌گیری از فرصت‌ها دارد؛ چنانکه امام علی علیه السلام فرموده است: «عمر تو همان لحظه‌ای است که در آن قرار داری. گذشته، گذشت و آینده هم (معلوم نیست تو باشی)؛ پس فرصت را میان دو فقدان دریاب». ^۳ از آنجایی که دنیا محل کار و عمل است، ضرورت بهره‌برداری هر چه بیشتر از عمر مشخص می‌شود؛ از همین روست که امام علی علیه السلام فرموده است: «فَيَأْتِ الْيَوْمَ عَمَلٌ وَلَا حِسَابٌ وَإِنَّ عَدَا حِسَابٌ وَلَا عَمَلٌ». ^۴ انسان باید با تیزبینی با خودش قرار بگذارد که برخلاف خواست خدا عمل نکند و بداند که از سرمایه زندگی به اندازه باقی مانده عمر - که پایانش هم مشخص نیست - چیز دیگری ندارد، در حال حاضر نیز خدا با لطفش به او مهلت زندگی داده

۱. سایت گنجور، دیوان اشعار سعدی، غزلیات، غزل شماره ۱۲.

<https://ganjoor.net/saadi/golestan/dibache>

۲. مؤمنون: ۹۹ و ۱۰۰.

۳. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۲۲۲.

۴. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۵۸.

است و می‌توان به وسیله آن گوهر گرانبهایی را به دست آورد که اگر این فرصت از دست برود، جز حسرت و ندامت چیزی حاصل نمی‌شود.

۴. ظلم

یکی از عوامل حسرت، ظلم است. ظلم انواعی دارد که آن را به یک اعتبار می‌توان به «ظلم بر خود»، «ظلم به خدا» و «ظلم به دیگران» تقسیم کرد. در منطق قرآن کسی که با انجام گناهان و دوری از خداوند، خود را از نعمت‌های ویژه الهی در دنیا و آخرت محروم کند؛ بر نفس خویش ستم کرده است: «وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لَكِنْ أَنْفُسُهُمْ يَظْلِمُونَ»^۱ خداوند به آن‌ها ستم نکرد، ولی آنان به خویشان ستم می‌نمودند». به تعبیر صائب تبریزی:

چرا ز غیر شکایت کنم که همچو حباب همیشه خانه خراب هوای خویشتم^۲

ستم بر خداوند نیز بزرگ‌ترین ظلم است. قرآن بعد از معرفی لقمان عليه السلام می‌فرماید: «يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ»^۳ (به خاطر بیاور) هنگامی را که لقمان به فرزندش - در حالی که او را موعظه می‌کرد - گفت: پسر! چیزی را همتای خدا قرار مده که شرک، ظلم بزرگی است». چه ظلمی از این بالاتر که موجود بی‌ارزشی را همتای خدا قرار دهند؟!

بدترین ظلم از نگاهی دیگر، ظلمی است که در عرصه اجتماعی و سیاسی نمود پیدا می‌کند؛ یعنی انسان‌ها نسبت به دیگران و حاکمان به افراد جامعه ستم می‌نمایند. بر این اساس از نگاه قرآن کریم بین ظلم و حسرت قیامت، رابطه نزدیکی وجود دارد. قرآن صحنه رستاخیز ستمگران را این‌گونه ترسیم می‌کند:

أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ وَأَنْزِلْهُمْ يَوْمَ
الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ وَ هُمْ لَا يُؤْمِنُونَ؛^۴ در آن روز که نزد ما
می‌آیند، چه گوش‌های شنوا و چه چشم‌های بینایی پیدا می‌کنند، ولی این ستمگران
امروز در گمراهی آشکارند. آنان را از روز حسرت [روز رستاخیز که برای همه مایه

۱. آل عمران: ۱۱۷؛ ر.ک: فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۸۱۹.

۲. صائب تبریزی، دیوان اشعار، غزلیات، غزل شماره ۵۷۴۵.

<https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh5745>

۳. لقمان: ۱۳.

۴. مریم: ۳۸ و ۳۹.

تأسف است [بترسان؛ در آن هنگام که همه چیز پایان می‌یابد و آن‌ها در غفلتند و ایمان نمی‌آورند.

«روشن است که در نشئه آخرت پرده‌ها از برابر چشم‌ها کنار می‌رود و گوش‌ها شنوا می‌شود؛ چرا که آثار حق در آنجا به مراتب از عالم دنیا آشکارتر است. اصولاً مشاهده آن دادگاه و آثار اعمال، خواب غفلت را از چشم و گوش انسان می‌برد و حتی کوردلان آگاه و دانا می‌شوند؛ ولی چه سود که این بیداری و آگاهی به حال آن‌ها مفید نیست». ^۱ در آیات دیگری نیز بر حسرت ظالمان در روز قیامت اشاره شده است: «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمِ أَلِيمٍ؛ ^۲ وای بر کسانی که ستم کردند از عذاب روزی دردناک». امام علی علیه السلام درباره آه مظلوم فرموده است: «يَوْمُ الْمَظْلُومِ عَلَى الظَّالِمِ أَشَدُّ مِنْ يَوْمِ الظَّالِمِ عَلَى الْمَظْلُومِ؛ ^۳ روز انتقام مظلوم از ظالم، شدیدتر از روز ستم کردن ظالم بر مظلوم است».

۵. اموال

امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه «كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسْرَاتٍ عَلَيْهِمْ» ^۴ فرموده است: این آیه درباره کسانی است که اموال خود را بیکار می‌گذارند و از انفاق آن در راه اطاعت خدا دریغ و بخل می‌ورزند و در آخر می‌میرند و آن را برای کسانی باقی می‌گذارند که آن اموال موروثی را در راه اطاعت خدا و یا معصیت او خرج می‌کنند، صاحب مال از اینکه در قیامت می‌بیند مال او ترازوی اعمال فرد دیگری را سنگین کرده است، حسرت می‌خورد با اینکه مال متعلق به او بوده است؛ اما اگر در راه معصیت خدا صرفش کند، صاحبش وقتی می‌بیند مال او ورثه را در نافرمانی خدا تقویت کرده است، باز حسرت می‌خورد. ^۵

امام علی علیه السلام از این نوع حسرت به عنوان حسرت «اعظم» یاد کرده و فرموده است:
 إِنَّ أَعْظَمَ الْحَسْرَاتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَسْرَةُ رَجُلٍ كَسَبَ مَالًا فِي غَيْرِ طَاعَةِ اللَّهِ فَوَرَّثَهُ رَجُلًا
 فَأَنْفَقَهُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ فَدَخَلَ بِهِ الْجَنَّةَ وَدَخَلَ الْأَوَّلُ بِهِ النَّارَ؛ ^۶ از اعظم حسرت‌ها

۱. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۷۲.

۲. زخرف: ۶۵؛ ر.ک: محمود بن عبدالله آلوسی، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ج ۸، ص ۴۱۱.

۳. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغة، تصحیح صبحی صالح، ص ۵۱۱.

۴. بقره: ۱۶۵؛ ر.ک: ملا محسن فیض کاشانی، تفسیر الصافی، ج ۱، ص ۲۱۰.

۵. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۴۳.

۶. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغة، تصحیح صبحی صالح، ص ۵۵۳.

در قیامت، حسرت کسی است که مالی نامشروع به دست آورده و آن را برای دیگری به ارث گذاشته است. شخص بعدی آن مال را در راه خدای متعال خرج می‌کند و فرد اولی به جهنم می‌رود و دومی به بهشت.

این حسرت بسیار بزرگی است؛ مانند آنکه انسان مال خمس نداده را برای ورثه بگذارد و آن‌ها از این مسئله بی‌خبرند و آن مال را در راه خیر خرج می‌کنند.

همچنین کسانی که اموال خود را در راه باطل هزینه می‌کنند، فردای قیامت دچار حسرت خواهند شد:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ

عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ؛^۱ آن‌ها که کافر شدند، اموالشان را برای بازداشتن (مردم) از

راه خدا خرج می‌کنند؛ آنان این اموال را (که برای به دست آوردنش زحمت کشیده‌اند،

در این راه) مصرف می‌کنند؛ اما مایه حسرت و اندوهشان خواهد شد و سپس شکست

خواهند خورد و (در جهان دیگر) کافران همگی به سوی دوزخ گردآوری خواهند شد.

برخی مسلمانان نیز ممکن است اموال خود را در راه باطل و گناه مصرف کنند که یقیناً عمل آن‌ها

موجب حسرت در قیامت خواهد شد؛ برای مثال خرید چیزهای حرام، هزینه برای سفرهای

حرام و ...

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۲. ابن فهد حلی، احمد بن محمد، عدة الداعی و نجاح الساعی، تحقیق و مصحح: احمد موحدی قمی، بی‌جا: دار الکتب الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
۳. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیة، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق: مصطفی داریتی، قم: دفتر تبلیغات، ۱۳۶۶ش.

۵. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، تصحیح: مؤسسة آل‌البت ﷺ، چاپ اول، قم: مؤسسة آل‌البت ﷺ، ۱۴۰۹ق.
۶. راغب اصفهانی، محمد بن حسین، مفردات ألفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت: دار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
۷. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تصحیح: فضل‌الله یزدی طباطبایی، چاپ سوم، تهران: ناصرخسرو، ۱۳۷۲ش.
۹. طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸ش.
۱۰. فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۱۱. فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر الصافی، تحقیق: حسین اعلمی، چاپ دوم، تهران: انتشارات الصدر، ۱۴۱۵ق.
۱۲. قرائتی، محسن، تفسیر نور، چاپ اول، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸ش.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۱۴. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تصحیح: جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ش.
۱۶. موسوی خمینی، سید روح‌الله، آداب الصلاة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ﷺ، ۱۳۸۸ش.
۱۷. _____، شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ﷺ، ۱۳۸۲ش.
۱۸. موسوی سبزواری، سید عبدالاعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه اهل‌بیت ﷺ، ۱۴۰۹ق.
۱۹. هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳ش.

سایت‌ها

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «اقرار بزرگان به مهجوریت قرآن»، ۱۳۹۵/۰۸/۰۳، کد خبر: ۱۰۰۴۷۰.
۲. خبرگزاری رسمی حوزه، «چه کسانی در روز قیامت حسرت می‌خورند؟»، ۱۳۹۹/۰۲/۱۵، کد خبر: ۸۹۷۶۶۸.
۳. وب‌سایت بلاغ، «چرا انسان‌های خوب در قیامت حسرت می‌خورند»، ۱۳۹۴/۰۳/۱۲، کد مطلب: ۲۸۹۹.